

Biografistyka Pedagogiczna
Rok 8 (2023) nr 2
ISSN 2543-6112; e-ISSN 2543-7399
DOI: 10.36578/BP.2023.08.43

Monika Nawrot-Borowska*
Agnieszka Wałęga**

Pamiętniki rękopiśmienne ze zbiorów Biblioteki Narodowej jako źródło do badań nad dzieciństwem w Królestwie Polskim przełomu XIX i XX wieku¹

Manuscript Memoirs from the Collection of the National Library of Poland as a Source for Research on Childhood in the Kingdom of Poland at the Turn of the 19th and 20th Centuries

Abstract: The subject of this text are memories from childhood at the turn of the 19th and 20th centuries related to the area of the Kingdom of Poland. The aim of the research is to indicate which aspects of childhood appear in the narratives of authors who come from various social groups. These findings can be used by researchers to undertake in-depth research into the specificity of childhood from the indicated period, taking into consideration the most recent theoretical and methodological orientation. The analysis covers the previously unpublished memoirs, kept in the collection of manuscripts

* Monika Nawrot-Borowska (ORCID: 0000-0003-1933-0563) – dr hab., profesor Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, pracuje na Wydziale Pedagogiki; kontakt: nawrot10@ukw.edu.pl.

** Agnieszka Wałęga (ORCID: 0000-0001-9585-5965) – dr hab., profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, pracuje w Instytucie Nauk Pedagogicznych; kontakt: awalega@umk.pl.

1 Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018–2023 nr projektu 01SPN 17 0020 18 kwota finansowania 751 222 zł.

of the National Library of Poland. The criterion for the selection of source material was the author's date of birth (from the close of 1880s to the beginning of the 20th century, so that the period of childhood fell on the last years of the Partitions of Poland) and the territory of the Kingdom of Poland as the place where the given memoirist spent their childhood years. After a detailed analysis of several dozen memoirs which meet the above criteria, 30 manuscripts were selected, which can be an illuminating source for research on childhood and upbringing of a child in the family in the last 40 years of the functioning of the Kingdom of Poland.

Key words: memoir sources, manuscript sources, research on childhood, child and childhood, the Kingdom of Poland.

Uwagi wstępne

O wartości i sposobach wykorzystania literatury wspomnieniowej i pamiętnikarskiej dla badań historycznych i historyczno-pedagogicznych napisano już wiele². Ten typ źródeł, cenny także dla badaczy dziecka i dzieciństwa³, pozwala na przyjrzenie się indywidualnym doświadczeniom

- 2 Np.: J. Kozakiewicz, *Pamiętniki jako źródła oraz ich funkcja w procesie kształtowania świadomości społecznej*, „Historyka: Studia Metodologiczne”, 12 (1982) s. 123–136; J. Maternicki, *Pamiętnik jako dokument kultury historycznej*, „Przegląd Humanistyczny”, 11–12 (1985) s. 231–262; W. Czaplinski, *Pamiętnik jako źródło dla historia nowożytnego*, „Pamiętnikarstwo Polskie”, 2 (1972) s. 3–7; Z. Wojtkowiak, *Nauki pomocnicze historii najnowszej. Źródła narracyjne*, cz. 1: *Pamiętnik, tekst literacki*, Poznań 2001; A. Cieński, *Z dziejów pamiętników w Polsce*, Opole 2002; A. Kicowska, *Pamiętniki jako źródła do badań dziecka i dzieciństwa*, w: *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Dzieje nowożytne*, red. K. Jakubiak, W. Jamrożek, Bydgoszcz 2002, s. 301–310; W. Szulakiewicz, *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych”, 16 (2013) s. 65–84, DOI: 10.12775/PBE.2013.006; J. Spyra, *Pamiętniki jako źródło historyczne do badań XIX stulecia*, w: *Historia na źródłach oparta: studia ofiarowane Profesorowi Tadeuszowi Srogoszowi w 65. rocznicę urodzin*, red. A. Stroynowski, Częstochowa 2017, s. 443–456.
- 3 Wartość źródeł pamiętnikarskich dla badaczy problematyki dziecka i dzieciństwa oraz najnowszy stan badań w tym zakresie omówili w ostatnim czasie m.in.: K. Jakubiak i M. Nawrot-Borowska, *Dziecko i dzieciństwo na ziemiach polskich w źródłach narracyjnych i ikonograficznych z drugiej połowy XIX i początku XX wieku*, Toruń 2021; ciż, *Przegląd najnowszych badań nad dziejami dziecka i dzieciństwa na zie-*

autorów, ich przeżyciom, emocjom, sposobom rozumienia i interpretowania świata, w którym przyszło im żyć. Tę subiektywną wartość pamiętnikarstwa podkreślała Teresa z Janotów Bzowskich Konarska, pisząc we wstępie do wspomnień swojego brata, Tadeusza Janoty Bzowskiego: „Każde wspomnienia czy pamiętniki – to jakiś indywidualnie narysowany portret człowieka, odbicie jego duszy, sylwetki psychicznej, charakteru. I tak jak każdy portret ma zazwyczaj tło, tak i obraz człowieka ze wspomnień ma swoje tło historyczne, obyczajowe, środowiskowe. Na tym polega właśnie chyba wartość i rola pamiętnikarstwa – nie tego urzędowego, retuszowanego stosowanie do postulatów wydawniczych, lecz prywatnego, niczym nie skrepowanego”⁴. Każdy badany pamiętnik to obraz życia autora, środowiska, w którym żył, oraz współczesnych mu wydarzeń społecznych, politycznych, narodowych, stanowiących mikro przyczynek do historii naszego kraju. Ta prywatność stanowi tutaj niewątpliwy walor pamiętnikarskiego materiału źródłowego, zaś „pisane portrety rodzinne”⁵ wydobyte z „lamusa wspomnień” doskonale odtwarzają subiektywne doświadczenia i przeżycia autorów oraz ich rodzin w burzliwym okresie przełomu XIX i XX w. – także interesujących nas, przeżywanym właśnie wtedy lat dzieciństwa.

Zwrócić należy również uwagę na możliwości wykorzystania pamiętników rękopiśmiennych jako źródła do badań nad historią kulturową. Przywoływane przez autorki i autorów wspomnienia pozwalają na prowadzenie badań na gruncie historii codzienności, doświadczeń i mikrohistorii, która zajmuje się analizą małych jednostek społecznych lub pojedynczych postaci w kontekście dziejowym, akcentując jakościowe zainteresowanie konkretnym człowiekiem, jego światopoglądem, doświadczeniami, pozwalając na poznanie jego interpretacji, ocen i sposobu rozumienia rzeczywistości⁶. W pamiętnikach znajdujemy

miach polskich (ze szczególnym uwzględnieniem lat 1795–1939), w: *Rodzina i dziecko w zmieniającym się świecie. Perspektywa historyczna i pedagogiczna*, red. K. Jakubiak, R. Grzybowski, Toruń 2020, s. 11–54.

4 Biblioteka Narodowa, Dział Rękopisów [dalej cyt. jako BN DR], sygn. Akc. 11431, T. Janota-Bzowski, *Wspomnienia*, t. I, s. I.

5 Tamże, s. I–II.

6 *Historia społeczna. Historia codzienności. Mikrohistoria*, red. W. Schulze, tłum. A. Kopański, Warszawa 1996.

całe bogactwo prywatnych mikroświatów, dających się w sposób jakościowy rozpoznać, z uwzględnieniem jednak warunkujących je czynników społecznych, ekonomicznych, politycznych czy kulturowych. Źródła te pozwalają też na prowadzenie badań w obszarach np. praktyk życia codziennego, choćby o charakterze religijnym, historii podróży czy czytania⁷. Pamiętniki mogą również być źródłem do badań w zakresie rekonstruowania dyskursu charakterystycznego dla różnych grup społecznych, z jakich wywodzą się ich autorki i autorzy, m.in. dyskursu ziemiańskiego⁸. Ten typ źródeł pozawala też na badanie dzieciństwa w perspektywie psychologicznej i socjo-kulturowej, np. w zakresie analizy socjologii emocji⁹.

Przedmiotem niniejszego tekstu są wspomnienia z okresu dzieciństwa przełomu XIX i XX w. związane z obszarem Królestwa Polskiego. Celem badań jest wskazanie, jakie aspekty dzieciństwa pojawiają się w narracjach autorów, wywodzących się z różnych grup społecznych. Ustalenia te posłużą badaczom do podjęcia pogłębionych badań nad specyfiką dzieciństwa wskazanego okresu z uwzględnieniem najnowszych orientacji teoretycznych i metodologicznych. Analizie poddano niepublikowane dotąd pamiętniki, przechowywane w Dziale Rękopisów Biblioteki Narodowej. Kryterium wyboru materiału źródłowego stanowiła data urodzin autora (od schyłku lat osiemdziesiątych XIX w. do początków XX w., tak, aby okres dzieciństwa przypadał na ostatnie lata zaborów) oraz terytorium Królestwa Polskiego, jako miejsca, w którym dany pamiętnikarz spędził lata dzieciństwa. Po szczegółowej analizie kilkudziesięciu pamiętników spełniających powyższe kryteria wybrano 30 rękopisów, które stanowiące mogą wartościowe poznawczo źródło do badań nad dzieciństwem i wychowaniem dziecka w rodzinie w ostatnim czterdziestoleciu funkcjonowania Królestwa Polskiego.

- 7 P. Burke, *Historia kulturowa. Wprowadzenie*, tłum. J. Hunia, Kraków 2012.
- 8 M. Hawrysz, *Wartości w dyskursie ziemiańskim w świetle leksyki powieści „Lala” Jacka Dehnela*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny”, 17 (2018) s. 149–162, DOI: 10.18276/sj.2018.17-09.
- 9 A. Janik, *Emocje w badaniach nad dzieciństwem. Studia z socjologii dzieciństwa i socjologii emocji*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1 (2012) s. 195–215; J. M. Garbula, M. Kowalik-Olubińska, *Konstruowanie obrazu dzieciństwa w perspektywie psychologicznej i socjokulturowej*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1 (2012) s. 25–34.

W badanym okresie, w licznie ukazujących się na ziemiach polskich publikacjach naukowych poświęconych edukacji oraz rozwojowi dzieci i młodzieży, opracowywano fazy i okresy tego rozwoju, od narodzin do dorosłości. Okresy te wyszczególniano ze względu na właściwości fizyczne i psychiczne dziecka, wydzielając w nich podokresy. I choć powstające klasyfikacje nie były jednorodne, to najczęściej pojawiającym się podziałem było wyróżnianie okresów: dzieciństwa (pierwszego – do 7 roku życia, drugiego – do 12–13 roku życia), dojrzewania (pokwitania – do 15–18 roku życia) i okresu młodzieńczego (do 20–24 roku życia)¹⁰. Dokonane tu ustalenia, poświęcone wspomnieniom z okresu dzieciństwa, obejmują okres od narodzin do ok. 12 roku życia, kiedy to kończył się okres tzw. drugiego dzieciństwa i rozpoczynał dojrzewania, w którym dzieci zwykle rozpoczynały naukę w szkołach średnich, natomiast te z rodzin niezamożnych pracę zarobkową. Wspomnienia związane z nauką instytucjonalną – czy to w ogródkach froeblovskich, szkołach elementarnych, gimnazjach, czy na pensjach żeńskich zostaną opracowane w osobnym tekście.

Wartościowym opracowaniem dla badaczy rękopisów ze zbiorów Biblioteki Narodowej jest publikacja pt. *Pamiętniki i relacje w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Narodowej. Wydanie drugie poprawione i rozszerzone*¹¹. Ukazała się ona w 2015 r., należy zatem, korzystając z niej, zwrócić uwagę, czy opisane w nim rękopisy nie zostały w międzyczasie wydane drukiem. Zmianie ulec mogły także sygnatury zbiorów rękopiśmiennych, konieczna jest zatem konfrontacja sygnatury rękopisu podanej w opracowaniu z aktualnym katalogiem Biblioteki Narodowej, w którym odnaleźć można także inne materiały tego typu. Opisy niektórych rękopisów podane w katalogu i publikacji Biblioteki Narodowej czasami różnią się od zapisów zawartych w materiale źródłowym, zwłaszcza

10 Np.: M. T. Baranowski, *Pedagogika do użytku seminariów nauczycielskich i szkół ludowych*, wyd. 3 rozszerzone i uzupełnione, Lwów 1895, s. 7–8; M. Biehler, *Higiena dziecka*, wyd. 4 uzupełnione, Warszawa-Lublin-Łódź-Kraków 1919, s. 75; T. Jarszyński, *Higiena wychowawcza*, Warszawa 1921, s. 13–14; J. Mirski, *Rozwój i wychowanie płciowe człowieka w świetle freudyizmu. Pogląd i krytyka*, Lwów 1925, s. 27; R. R. Rusk, *Pedagogika eksperymentalna*, tłum. Z. Ziemiński, Lwów-Warszawa 1926, s. 28–32.

11 *Pamiętniki i relacje w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Narodowej. Wydanie drugie poprawione i rozszerzone*, oprac. D. Kamolowa przy współudziale T. Sienia-teckiej, Warszawa 2015.

w zakresie tytułów, jakie poszczególnym częściom wspomnień nadali ich autorzy¹². Warto także nadmienić, iż w przypadku kilku pamiętników ze zbiorów rękopiśmiennych, wydanych drukiem, wykorzystano zaledwie część materiału pozostawionego przez autora, a interesujące badacza fragmenty mogły pozostać nieopublikowane¹³. Należy również dodać, że poszczególne teczki zawierają, obok materiałów wspomnieniowych (w formie rękopisu lub maszynopisu), również materiały ikonograficzne (fotografie) oraz dokumentowe (świadectwa, indeksy, akty urodzenia, nekrologi, zaproszenia, wycinki prasowe itp.). Niektóre pozycje utrwalone zostały na mikrofilmach.

Autorzy pamiętników i motywy ich spisywania

Autorzy badanych rękopisów wywodzą się z różnych grup społecznych. Odnajdujemy wśród nich reprezentantów ziemian, zubożałej szlachty, robotników, drobnomieszczactwa, inteligencji oraz chłopów. Zdecydowanie przeważają pamiętniki spisywane przez mężczyzn, tylko 4, spośród trzydziestu omawianych wspomnień, zostały przygotowane przez kobiety. Źródła te pozwalają zatem badaczowi na poznanie i porównanie różnych, jakże odmiennych od siebie typów dzieciństwa i wychowania występujących wśród rodzin funkcjonujących w ówczesnej strukturze społecznej – zarówno dobrze sytuowanych, jak i ubogich. Często poszczególni pamiętnikarze osobiście doświadczali tych różnic, zazwyczaj w sytuacjach gdy dziadkowie i część dalszej rodziny reprezentowali jeszcze styl życia ziemiaństwa związany z zarządzaniem rodowymi majątkami ziemskimi, a rodzice należeli już do grupy inteligencji pracującej i mieszkającej w miastach. Częste pobyty u dziadków i wujostwa (związane z okresami świątecznymi czy miesiącami letnimi) przynosiły zdecydowanie inne wspomnienia niż życie w kamienicy w środowisku miejskim. Były to zjawiska często występujące w okresie przełomu XIX i XX w.

- 12 Dlatego na potrzeby niniejszego opracowania – zarówno w przypisach, jak i w bibliografii, w tego typu przypadkach podano najpierw tytuły sformułowane przez pamiętnikarzy dla wspomnień z okresu ich dzieciństwa, a w nawiasach kwadratowych [] tytuły nadane przez archiwistów i bibliotekarzy.
- 13 Ta sytuacja dotyczy m.in. takich pamiętnikarzy jak Felicjan Lewandowski-Dołęga czy Józef Dominko.

Motywy spisania wspomnień były różnorodne. Wskazywali je niejednokrotnie sami pamiętnikarze. Można wśród nich odnaleźć chociażby zamiłowanie do tego typu lektury od wczesnych lat dzieciństwa i podejmowanie już w tym okresie pierwszych pamiętnikarskich prób pisarskich (Żardecki). W innym wypadku były to np. namowy przyjaciół zainteresowanych opowieściami autora, który miał ciekawe, urozmaicone życie i potrafił je barwnie opisywać (Rozmanit). Zdarzały się także przypadki motywowane chęcią „ucieczki od rzeczywistości” czy „ożywienia świata cieni” (Matlakowski), przy jednoczesnym świadomym ograniczaniu okresu wspomnień do lat dzieciństwa i wczesnej młodości, gdy nawet trudne i bolesne przeżycia postrzegane były inaczej niż te, które następowały już w latach dojrzałych autora: „[...] tracą z czasem swoją ostrość i nie ranią, a choć pozostają wspomnieniem smutnym ale rzewnym, z którym nie chcemy się rozstać i do których powracamy [...] piszę więc tylko o tym, co sercu miłe, chociażby to było bolesne, ale jest już «dawnym smutkiem» i daje zapomnienie”¹⁴. Autorzy rękopisów obawiali się, że odchodzi w zapomnienie dawny świat, odchodzą ludzie, błędną wspomnienia o przeszłości. Warto zatem – w ich ocenie – utrwalac je dla własnych dzieci, ale i dla badaczy historii (T. Janota-Bzowski, Matlakowski, Szorc). Zbigniew Dobiecki w rękopisie swego pamiętnika, opisując różnorodne szczegóły swojego „spokojnego nurtu dzieciństwa” początku XX w., pisał o znaczeniu wspomnień spisywanych po latach: „Być może dużo szczegółów z mojego dzieciństwa jest nudnych. Właściwie, co kogo obchodzi, czy miałem kuca Burka, psa Murka i czy lubiłem ogród krzyżanowiecki. Niemiej odtwarzam daleką przeszłość, i myślę, że jest ona w pewnym stopniu tłem tamtej epoki”¹⁵.

„Ten start do życia – dzieciństwo – zapowiadał się na przyszłość pomyślnie. Miałem warunki do życiowego lotu” – pisał dalej Dobiecki¹⁶. I w większości wspomnienia pamiętnikarzy pochodzących z dobrze sytuowanych, zamożnych rodzin ziemiańskich, inteligentnych czy mieszczańskich zawierają zwykle opisy okresu szczęśliwego dzieciństwa. Autorzy często używali określeń takich jak: dzieciństwo

14 BN DR, Akc. 10875/1, Wspomnienia Władysława K. Matlakowskiego [Wspomnienia z lat 1886–1940], k. 1.

15 BN DR, Mf. 74825, Z. Dobiecki, Z własnych przeżyć 1898–1944, k. 18.

16 Tamże, k. 22.

szczęśliwe, spokojne, idylliczne, sielskie, sugerujących, że był to dla nich dobry czas, kojarzony z beztrudną zabawą, nauką, miłością bliskich (Dobiecki, Jastrzębiec, Lindorf, Małgorzewski, Matlakowski, Skąpska, Żardecki). Jednocześnie niektórzy wyraźnie podkreślali specyfikę wspomnień dotyczących tego okresu, zdając sobie sprawę z jego idealizacji, a także wybiórczości dziecięcej pamięci: „Niekiedy w pamięci dziecka ważniejsze wydarzenia, szczegóły się zacierają, a nawet przechodzą zupełnie bez wrażenia, ustępując miejsca najbliższemu wypadkom”¹⁷. W przypadku pamiętników osób wywodzących się ze środowisk robotniczych czy chłopskich spotkać można natomiast opisy trudnego dzieciństwa, pozbawionego w zasadzie rozrywek i przyjemności (Bok, Bokowa, Dominko).

Obraz dzieciństwa utrwalony na kartach pamiętników

Autorzy badanych wspomnień często, zanim rozpoczynali relację własnych kolei życia, opisywali genealogię rodu, historię rodziny, poszczególnych jej członków, losy rodziców przed założeniem rodziny, w której przyszli na świat i dorastali. Podawali także liczbę dzieci w rodzinie, imiona i daty urodzin rodzeństwa, bywało, że krótko prezentowali życie braci i sióstr. Niekiedy dokonywali też charakterystyki rodzinnej miejscowości lub regionu. Te informacje stanowią cenny kontekst dla badacza, pozwalający usytuować życie jednego człowieka na szerszym tle środowiska rodzinnego czy lokalnego.

We wspomnieniach znajdujemy barwne i niejednokrotnie szczegółowe opisy przestrzeni dzieciństwa, spędzanego zazwyczaj w rodzinnych majątkach na wsi (Dobiecki w Krzyżanowicach, T. Janota Bzowski w Bobrownikach, Januszewska w folwarku wuja, Skąpska w majątku Stolec w powiecie sieradzkim, Jastrzębiec w majątku dziadków w piotrkowskim, Lewandowski-Dołęga w majątku Rekle koło Wielunia, Matlakowski u dziadków w Zbijewie na Kujawach, Żardecki u dziadków w Truskolasach, majątku z widokiem na Góry Świętokrzyskie), mieszczańskich kamienicach czy chłopskich domach oraz ich otoczeniu – wiejskim (podwórza, lasy, pola, łąki, zbiorniki wodne) lub miejskim (podwórka, parki, ulice, skwery, sklepy). Kilku pamiętnikarzy opisywało warunkowane różnorodnymi czynnikami zmiany miejsca zamieszkania

17 Tamże, k. 13.

i przeprowadzki, charakteryzując warunki mieszkaniowe – nowe mieszkania czy domy, w których toczyło się ich dzieciństwo (m.in. Bok, Jastrzębiec, Matlakowski, Szczygielski, Szorc, Rankowicz, Rozmanit, Zaremba).

Ponieważ wspomnienia z wczesnego dzieciństwa nie zapisują się jeszcze w ludzkiej świadomości, pamiętnikarze niektóre fakty przywoływali, bazując na opowieściach rodzinnych. Tak jest np. w przypadku opisów okoliczności i przebiegu porodu danego pamiętnikarza (Z. Janota Bzowski, Lindorf, Małgorzewski, Rankowicz) czy przyjęcia sakramentu chrztu św., uroczystości i spotkań rodzinnych im towarzyszących. Pojawiają się też wspomnienia dramatycznych sytuacji z początku życia, śmierci matki, dziecka (Lindorf, Zaremba), ciężkiej choroby matki po porodzie i pozostawienia noworodka pod opieką rodziny (Z. Janota Bzowski) czy tzw. chrztu z wody, przeprowadzanego w sytuacji zagrożenia życia dziecka (T. Janota Bzowski), a także – co rzadko praktykowano – chrztu w wieku 2 (Stankiewiczowa) czy nawet 4 lat (Zaremba).

We wspomnieniach znajdujemy także historie związane z wyborem imienia dla dziecka. Podawano powody wyboru danego imienia, choćby imię patrona, którego imieniny wypadały w dniu, w którym się urodziło (Lindorf), inspirację bohaterami czytanych przez rodziców lektur – np. imię Zbigniew nadane na intencję *Krzyżaków* (Dobiecki) czy nadawanie imion popularnych wśród ludu, jako efekt tzw. chłopomanii (Rankowicz). Pisano o imionach przekazywanych w rodzinie z pokolenia na pokolenie – w linii męskiej (np. to samo imię dla wszystkich pierworodnych synów – Leszczyński) lub żeńskiej (Stankiewiczowa), ale i np. zamiłowanie do Litwy (Matlakowski). Niektóre decyzje nadawania imion budziły zdziwienie autorów wspomnień, np. nadanie córce imienia Aleksandra w 1863 r. (Lewandowski-Dołęga) czy wybór imienia mającego chronić przed złymi mocami (Rankowicz).

Sporo miejsca w swych wspomnieniach pamiętnikarze poświęcali osobom najbliższym z rodzinnego i domowego kręgu. Pojawiają się więc rozległe charakterystyki członków najbliższej rodziny, rodziców, dziadków, rodzeństwa – ich pochodzenia, wykształcenia, pracy zawodowej, wyglądu, cech osobowości (Bok, Bokowa, Dobiecki, T. Janota Bzowski, Z. Janota Bzowski, Januszewska, Jastrzębiec, Lindorf, Lewandowski-Dołęga, Matlakowski, Medyńska, Skąpska, Stankiewiczowa, Szczygielski, Rankowicz, Rozmanit, Tułodziecki, Zawistowski, Żardecki), ale i dalszych krewnych (Dobiecki, Matlakowski, Rozmanit) czy sąsiadów (T. Janota Bzowski, Matlakowski).

Obok charakterystyk osób znaczących dla najmłodszych członków rodzin i domowników podkreślano również rolę relacji z nimi. W pierwszej kolejności pisano o relacjach z rodzicami, zróżnicowanym podejściu rodziców do dzieci – wychowania zarówno pełnego miłości, jak i surowego (Dominko, Lindorf, Zaremba). Zdarzają się opisy reakcji dzieci na rozstanie się rodziców (Lindorf) czy ponowne małżeństwa owdowiałych rodziców i zazdrość o młodsze rodzeństwo pochodzące z nowego związku (Stankiewiczowa). Licznie opisywane są bliskie relacje z dziadkami i babciami bądź zamieszkującymi z rodzinami autorów wspomnień, bądź często i chętnie przez dzieci odwiedzanymi (Lewandowski, Leszczyński, Matlakowski Rankowicz, Stankiewiczowa, Wawrzyńska, Zawistowski).

Autorzy badanych rękopisów przywoływali metody wychowawcze stosowane przez rodziców i dziadków oraz innych opiekunów (Dobiecki, Dominko, Gryczewski, Tułodziecki), pisali o dyscyplinie i karach fizycznych (Gryczewski, T. Janota Bzowski, Lindorf, Medyńska, Szorc, Tułodziecki, Zaremba), wychowaniu do oszczędności czy rodzinnych rozmowach o przyszłości dzieci (Dobiecki). Opisywali sposoby wspólnego spędzania czasu i tematykę rozmów z rodzicami czy dziadkami (Dobiecki, Gryczewski, T. Janota Bzowski, Medyńska, Rankowicz) oraz różnego rodzaju rytuały rodzinne (Medyńska, Rankowicz, Stankiewiczowa).

W przypadku dzieci z rodzin zamożnych, pojawiają się wspomnienia związane z zatrudnianymi do pomocy w opiece i wychowaniu młodszych dzieci mamek (T. Janota Bzowski, Rankowicz), nianiek i bon (Dobiecki, Lindorf, Małgorzewski, Marszewski, Matlakowski, Stankiewiczowa, Zawistowski, Zaremba). Do realizacji nauczania domowego zatrudniano wspomniane przez pamiętnikarzy guwernantki, wśród których prym wiodły – zgodnie z ówczesną modą Francuzki (Dobiecki, Lindorf, Marszewski, Skąpska, Stankiewiczowa, Zawistowski). Nie brakuje także opisów innych nauczycieli i nauczycielek domowych – zarówno Polaków i Polek, jak i Niemek, w tym także korepetytorów. Pamiętnikarze wspominali i charakteryzowali nie tylko sylwetki najemnych sił opiekuńczo-wychowawczych, ale i ich pochodzenie, relacje z nimi, wzajemne sympatie i antypatie, psikusy wyrządzane na złość wychowawcom, swój stosunek do nauki, efekty domowego nauczania, domowe komplety i przygotowanie do egzaminu gimnazjalnego (Janota Bzowski T., Janota Bzowski Z, Małgorzewski, Marszewski, Zaremba, Zawistowski, Żardecki).

Narracje, związane ze szczegółowymi często opisami bliskich, spotkać można także w pamiętnikach osób wywodzących się z dobrze sytuowanych rodzin rzemieślniczych (Gryczewski, Małgorzewski) oraz chłopskich (Bogusławski, Leszczyński). W tych pamiętnikach szczególnie wiele miejsca zajmują wspomnienia dotyczące stosunku rodziców do kształcenia dzieci i zakresu odebranego przez nie wykształcenia, który to stosunek często wpływał znacząco na decyzje w zakresie podejmowania i kontynuowania edukacji (takie narracje odnaleźć można czasem także we wspomnieniach autorów z innych grup społecznych – Bogusławski, Bokowa, Dominko, Leszczyński, Zaremba). Pamiętnikarze zwracali uwagę na różnice w wykształceniu rodziców – zwykle niższe, niż oni sami odebrali, ich zróżnicowane postawy wobec kształcenia dzieci, a nawet obawy, czy wykształcone dzieci nie zaczną się wstydzić rodziców (Bogusławski). Wspominali także swoją domową edukację, w tym udział rodziców lub rodzeństwa w nabywaniu umiejętności czytania (Bok, Bokowa, Dominko, Lindorf, Leszczyński, Małgorzewski, Rankowicz), wpływ „Gazety Świątecznej”, „Elementarza”, „Promyka” czy kalendarzy na kształcenie dzieci wiejskich (Bogusławski, Leszczyński), opisywali trudne warunki nauki na wsi (Bogusławski, Bok).

Autorzy odtwarzali pieczołowicie także pierwsze zapamiętane z dzieciństwa wspomnienia zwykle z okresu około 3–4 roku życia (Dobiecki, Lewandowski-Dołęga, Rankowicz, Stankiewiczowa). W pamięci utrwały się zwłaszcza przeżycia budzące silne emocje – zarówno samych dzieci, jak i domowników i otoczenia, związane z nietypowymi czy nagłymi zdarzeniami, jak np. pożary (Dobiecki), choroby, wypadki (T. Janota Bzowski, Matlakowski, Stankiewiczowa), operacje (Dobiecki, Matlakowski) czy mniej dramatyczne, ale niezwykle istotne wydarzenia w życiu dziecka – jak np. pierwsza komunia święta (Dobiecki, Lindorf). Do tej grupy wyraźnie utrwalonych wspomnień należy zaliczyć także wydarzenia polityczne, jak rewolucja 1905 r., wojna rosyjsko-japońska czy pierwsza wojna światowa (Bokowa, Dominko, T. Janota Bzowski, Z. Janota Bzowski, Jastrzębiec, Leszczyński, Zawistowski) i ich konsekwencje społeczne (bandyckie napady na dwory i ich rabowanie – Dobiecki, T. Janota Bzowski; rekwirowanie miedzianych przedmiotów przez żołnierzy niemieckich – Medyńska).

Dzieci, chłonąc atmosferę domową, nie zawsze do końca rozumiejąc określone sytuacje (zwłaszcza te dotyczące wydarzeń politycznych), odczuwały też silne emocje towarzyszące śmierci bliskich osób. Najczęściej byli to dziadkowie

(Gryczewski, Jastrzębiec, Lewandowski-Dołęga, Lindorf, Matlakowski, Stankiewiczowa, Szczygielski, Wawrzyńska, Zawistowski, Żardecki), ale także rodzice (Matlakowski, Mej, Rankowicz, Rozmanit, Stankiewiczowa, Zaremba, Żardecki) czy rodzeństwo (T. Janota Bzowski, Matlakowski, Szorc, Tułodziecki, Zawistowski). Opisywali także sytuacje, w których pamiętnikarze jako dzieci uniknęli śmierci z różnych przyczyn – np. w wyniku zadławienia się (T. Janota Bzowski), groźnych wypadków (Lindorf, Rankowicz) czy ciężkich chorób (Leszczyński Lindorf, Rankowicz, Stankiewiczowa, Stankiewiczowa, Wawrzyńska, Zawistowski). W opisach tych często opisywane są obrazy silnych, czasem traumatycznych przeżyć emocjonalnych, towarzyszących tym wydarzeniom, które pozostały z autorami na całe życie.

Równie silne, choć tym razem pozytywne emocje pamiętnikarzy wyzwał kontakt z nowoczesną cywilizacją i jej zdobyczami, którymi dzieci zachwyciły się i które podziwiała. Były to np.: często wspomniana elektryczność (Medyńska, Rankowicz, Stankiewiczowa, Szczygielski, Wawrzyńska, Zawistowski, Zaremba), telefon, kinematograf (Lindorf, Medyńska, Stankiewiczowa, Szczygielski), domowe udogodnienia, jak lodówka czy winda (Stankiewiczowa) oraz gaz (Medyńska). Dzieci cieszyły przejażdżki samochodem, uważanym za „rewolucyjną nowość” (Dobiecki) czy tramwajem elektrycznym (Bok, Dobiecki, Stankiewiczowa, Tułodziecki, Zawistowski). Pamiętnikarze urodzeni na przełomie XIX i XX w. podkreślali, że ich dzieciństwo przypadało na niespokojne czasy odchodzenia starego świata i kształtowania się podstaw „świata nowoczesnego” (Szorc), dogorywania XIX w. (Szczygielski). Na początku nowego stulecia podkreślano nawet odrzucanie obyczajów z XIX w. jako staromodne „fin de siecle” (Rankowicz). Jednocześnie autorzy wspomnień, spisując je w latach sześćdziesiątych czy siedemdziesiątych XX w., często zaznaczali, że ich opowieść będzie dla potomnych jak „Historia wprost fantastyczna, czas kiedy nie było radia, telewizji, wypraw na księżyc itd. Zupełnie nie do wiary”¹⁸.

Radość i podniecenie budziły także wspomniane podróże pociągiem czy statkiem (Szczygielski), różnorodne – dalsze bądź bliższe wyjazdy (T. Janota Bzowski, Matlakowski), w tym wakacyjne wojaże na teren innych zaborów, nad morze, do uzdrowisk, na letniska (np. do Kołobrzegu – Dobiecki czy Zawi-

18 DN DR, Akc. 13199, Z. Skąpska, Moje wspomnienia, k. 1.

stowski, Druskiennik – Stankiewiczowa, Babich Dołów – Zaremba, na letniska – Medyńska czy do uzdrowisk: Ciechocinka – Lindorf, Pieskowej Skały i Ojcowa – Rankowicz, Konstancina – Zawistowski) lub wizyty u krewnych (m.in. Rozmanit, Szczygielski). Pamiętnikarze opisywali przebieg wyjazdów, towarzyszące im wrażenia i emocje, odwiedzane po drodze miejscowości, przeżyte niejednokrotnie przygody, nawiązane znajomości.

Wiele uwagi pamiętnikarze poświęcali tradycjom patriotycznym, które kultywowano w ich domach rodzinnych (Dobiecki, Z. Janota Bzowski, Jastrzębiec). Często były one związane z osobami dziadka, babci, a nawet pradziadka czy innego członka rodziny (np. Bagińskiego u jego wuja), którzy bezpośrednio uczestniczyli w zrywach powstańczych np. w 1863, a nawet w 1830 r. Nierzadko w bardzo barwny sposób opowiadali oni swoim wnukom o przeżyciach i przygodach z czasów walk i bitew (Gryczewski, Januszewska, Jastrzębiec, Lewandowski-Dołęga, Małgorzewski, Rankowicz, Wawrzyńska). Kultywowanie tradycji patriotycznych obejmowało także lektury z zakresu historii kraju ojczystego (Dobiecki, Gryczewski, Rankowicz) czy literatury polskiej, np. *Trylogii* Henryka Sienkiewicza (T. Janota Bzowski, Januszewska, Jastrzębiec, Tułodziecki) oraz innych lektur autorstwa rodzimych autorów, jak np. Wincentego Pola, Bolesława Prusa (Zaremba), Walerego Przyborowskiego, Zofii Urbanowskiej (Dobiecki). Podkreślano także patriotyczne znaczenie wierszy Marii Konopnickiej (m.in. Stankiewiczowa).

Często pojawiały się także odniesienia do współczesnej dzieciństwu pamiętnikarzy sytuacji życia ludności polskiej na terenach podlegających silnym prądom rusyfikacyjnym, np. sposobów walki z rusyfikacją w szkołach, wilczych biletów, niechęci do nauki języka zaborcy (Dobiecki, Gryczewski, T. Janota-Bzowski). Wspominano także o odbywanych w towarzystwie dzieci rozmowach o charakterze patriotycznym i niepodległościowym (Gryczewski, Lindorf, Małgorzewski, Tułodziecki) oraz wychowawcze znaczenie różnorodnych pamiątek rodzinnych (Matlakowski, Małgorzewski, Zaremba).

Stosunkowo rzadko we wspomnieniach pojawiają się rozbudowane opisy związane z religijnością, wychowaniem religijnym. Pamiętnikarze wspominali odmawianie pacierza, wspólne, rodzinne modlitwy w intencji np. poprawy moralnej dzieci (Dominko, Tułodziecki), naukę zasad wiary przez matkę (Dominko, Lewandowski-Dołęga), straszenie chłopca przez babcie mękami piekielnymi w wypadku grzeszenia (Leszczyński). We wspomnieniach T. Janoty

Bzowskiego znajdujemy opis lokalnego kościoła, nabożeństw, w których uczestniczyli chłopcy czy też służenia przez nich do mszy.

Bywało, że pamiętnikarze wspominali zagadnienia związane z troską o zdrowie i higienę. Najczęściej opisywali rozliczne dolegliwości, na które zapadali jako dzieci – mniej lub bardziej poważne choroby, sposoby ich leczenia, niekiedy długotrwałe zabiegi i rekonwalescencję, sylwetki domowych lekarzy rodzinnych (Leszczyński i Rankowicz – grypa hiszpanka; Lindorf, Rankowicz, Stankiewiczowa – szkarlatyna, Stankiewiczowa – zapalenie płuc, Zawistowski, Wawrzyńska – gruźlica, Szorc – dezynteria i zapalenie płuc, pługawica nerwowa – Zaremba). podkreślali, iż w celach zdrowotnych stosowano gimnastykę, polewania wodą, hartowanie, kąpiele solankowe, zachęcano dzieci do aktywności fizycznej (Małgorzewski, Stankiewiczowa). Higiena ciała, np. cotygodniowe, staranne mycie, zakładanie czystych i wyprasowanych ubrań, wspomniane były raczej jako nieprzyjemne aspekty dzieciństwa (T. Janota Bzowski). Skromne informacje znajdujemy o higienie ubioru (Dominko, T. Janota-Bzowski) i żywienia, ciała. Podobnie, niewiele informacji znajdziemy na temat pielęgnacji i opieki nad małym dzieckiem. Z oczywistych względów, w pamiętnikach autorstwa kobiet odnaleźć można więcej szczegółów dotyczących radości z oczekiwania na potomka, przesądów okresu ciąży, stylu życia ciężarnej, przygotowania wyprawki, opisów kołyski, wózka, ręcznie zdobionych ubranek, porodu, pielęgnacji noworodka i niemowlęcia (Lindorf).

Incydentalne są w badanych pamiętnikach wzmianki z zakresu problematyki tzw. kwestii płciowej, czyli wychowania seksualnego dzieci. Pisano o ochronie dzieci przed zepsuciem, np. kiedy podczas rozmów dorosłych pojawiały się gorszące treści, odsyłało je do zabawy w innym pomieszczeniu (Z. Janota Bzowski). Informacje o nabywaniu wiedzy na temat rozmnażania się człowieka pozyskiwane były raczej od rówieśników niż rodziców, pokutowała wiara w bociana przynoszącego dzieci (Lindorf).

W analizowanych wspomnieniach zawarto także opisy specyficznych dla różnych środowisk rodzinnych tradycji świątecznych – zarówno z okresu Świąt Bożego Narodzenia, jak i Wielkanocy. Autorzy odtwarzali atmosferę towarzyszącą przygotowaniom do świąt, ich przebieg, kultywowane tradycje, przygotowywane potrawy, oczekiwanie na prezenty i łakocie, wizyty i spotkania rodzinne (Dobiecki, Gryczewski, Jastrzębiec, Lindorf, Medyńska, Rankowicz, Stankiewiczowa, Zaremba). Dzieci niekiedy postrzegały świąteczne zwyczaje

dorostych jako nużące i nudne (Stankiewiczowa), a w przypadku mniej zamożnych rodzin robotniczych jako szansę na atrakcyjniejsze posiłki (Dominko). Pojawiają się też wspomnienia innych świąt rodzinnych, obchodów urodzin czy imienin i towarzyszących im uroczystości domowych z udziałem dzieci (Lindorf, Zaremba).

Autorzy wspomnień z rodzin ziemiańskich i inteligenckich wspominali także czasopisma dziecięce lub rodzinne obecne w ich domach, zarówno polskie, jak i zagraniczne, np. „Moje Pisemko”, „Mon Journal”, „Przyjaciel Dzieci”, „Wieczory Rodzinne” (Dobiecki, Januszewska, Stankiewiczowa), wspólne, głośne czytanie z rodzicami, intelektualną atmosferę środowiska rodzinnego (Dobiecki, Januszewska). Prezentowali sylwetki znanych i cenionych osób, które bywały w ich domach (Januszewska). Opisywali zabawy w teatr i edukację muzyczną w domu pod okiem członka rodziny (Małgorzewski, Rankowicz).

Nie zabrakło na kartach wspomnień także opisów rozlicznych zabaw – zarówno samotnych, jak i z rodzeństwem (Januszewska, Lindorf, Medyńska, Rankowicz, Skąpska, Zawistowski) i przygód dziecięcych, często niebezpiecznych, związanych z przebywaniem na świeżym powietrzu i kontaktami ze światem fauny i flory: łowienia ryb, łapania ptaków, motyli, nauki polowania (Dobiecki, Gryczewski, Janota Bzowski T., Januszewska, Jastrzębiec, Lewandowski-Dołęga, Matlakowski, Rozmanit, Zaremba), uprawianiem sportów, np. jazdy konnej, na rowerze, na łyżwach, pływania, saneczkowania (Dobiecki, Lindorf, Rankowicz, Zaremba). Opisywano czas spędzany z rówieśnikami (Gryczewski, Wawrzyńska), psoty i figle urządzone z kolegami i koleżankami (Dobiecki) czy dziecięcą łobuzerkę (T. Janota Bzowski). Zdecydowanie mniej tego typu wspomnień znajdujemy w pamiętnikach osób pochodzenia robotniczego (Bok, Bokowa, Dominko, Tułodziecki) lub chłopskiego (Bogusławski), tam konieczność pomocy rodzicom ograniczała czas na swobodną zabawę. Dzieci chłopskie i robotnicze częściej wspominały rozległe liczne swoje obowiązki, obejmujące wykonywanie prac domowych, opiekę nad rodzeństwem, pasionkę, prace gospodarskie i polowe (Bok, Dominko, Leszczyński, Mej, Tułodziecki) oraz trudne warunki mieszkaniowe i bytowe (problemy ze zdobywaniem jedzenia, odzieży, skromne posiłki – Bok, Dominko).

Pamiętnikarze opisywali także swoje kontakty z dziećmi z innych grup społecznych, reakcje rodziny na „niebezpieczne” i zakazane przyjaźnie z dziećmi niżej sytuowanymi (Stankiewiczowa), zabawy z dziećmi służby folwarcznej

(Lewandowski), przyjaźnie dzieci dworskich z chłopcami z okolicznych wsi (T. Janota Bzowski).

We wspomnieniach znajdują się także informacje o zabawkach dziecięcych – zarówno fabrycznych, jak i naturalnych oraz samodzielnie wykonywanych przez dzieci lub dorosłych. Pamiętnikarze opisywali rodzaje zabawek popularnych w badanym okresie, sposoby ich wykorzystania oraz fakt, że otrzymywali je najczęściej przy okazji Bożego Narodzenia, urodzin, imienin, podróży (T. Janota-Bzowski, Lewandowski-Dołęga Lindorf, Rankowicz, Zaremba).

We wspomnieniach pamiętnikarzy z zamożnych mieszczańskich rodzin pojawiają się opisy rozrywek dziecięcych i rodzinnych, jak kinderbale, świąteczne baliki, obchody tzw. choinek, wizyty w teatrach amatorskich, na przedstawieniach teatralnych, udział w koncertach, pokazach kinematografu, rodzinne spacerunki do parków i ogrodów, cukierni, pikniki (Lindorf, Małgorzewski, Rankowicz, Stankiewiczowa). Emocjonowały ich także tak istotne z perspektywy dziecka sprawy, jak zakup wymarzonych zabawek w sklepie z zabawkami, od wędrownego domokrądcy czy udział w odpustach i radość z kramów pełnych cacek, owoców, pierników, cukierków, które szczególnie w przypadku dzieci wiejskich były niecodziennym rarytasem (Gryczewski, Leszczyński, Małgorzewski, Rankowicz, Wawrzyńska).

Pamiętnikarze przypominali sobie różnorakie dziecięce pasje i fascynacje, jak zbieranie znaczków, fotografię (Dobiecki), a także rozrywki, na które czasem niechętnie patrzyli rodzice, np. czytanie sensacyjnych, kryminalnych, niezbyt ambitnych literacko lektur (Dobiecki, Dominko).

We wspomnieniach pamiętnikarzy – niezależnie od pochodzenia społecznego – spotykamy także ukochane zwierzęta, często psy, koty, kuce, konie, także kanarki, żółwie, jeże, wrony i bociany, a nawet lisy i wiewiórki. Przywoływane są bliskie relacje z pupilami, wspólne zabawy, psoty i figle, spacerunki, przygody, osvajanie zwierząt leśnych czy emocje towarzyszące odchodzeniu ukochanego zwierzęcia (Dobiecki, T. Janota Bzowski, Jastrzębiec, Małgorzewski, Matlakowski, Szorc, Zaremba).

Wartościowe z punktu widzenia modelu wychowania praktykowanego w poszczególnych rodzinach są informacje o etykietowaniu przez dorosłych „złych” lub „trudnych dzieci”, czy dzieci „z piekła rodem”, „enfant terrible” – kapryśnych, płaczliwych, złośliwych, nerwowych, psotnych, dziewczynek prefe-

rujących chłopięce zachowania i zabawy (Lindorf, Stankiewiczowa, Tułodziecki) oraz przeciwstawienie ich dzieciom „świętym” – posłusznym, zdyscyplinowanym, preferującym aktywności przypisane do płci, niesprawiających dorosłym kłopotów wychowawczych (Januszewska, T. Janota Bzowski).

„Byłem nieodrodnym dzieckiem czasów niespokojnych, pełnym wstrząsów i napięć, czasów, które wymagały często gruntownych przewartościowań ocen sytuacji, ich akceptowania lub odrzucenia. Urodziłem się w końcowych latach ponad 100-letniego zaboru rosyjskiego [...]” – napisał w pierwszym zdaniu swych wspomnień Jan Szorc¹⁹. Ten burzliwy politycznie okres zaborów, szczególnie początku XX w., znalazł swoje odbicie na kartach wspomnień. Rozlegle opisywano szczególnie okres pierwszej wojny światowej. Często dzieci nie rozumiały znaczenia politycznych wydarzeń, czuły niepokój dorosłych, słyszały ich rozmowy, odczuwały lęk i strach, ale nie zdawały sobie sprawy z konsekwencji toczącej się wojny (T. Janota Bzowski, Z. Janota Bzowski, Leszczyński, Małgorzewski, Tułodziecki). Chłopców fascynowało wojsko stacjonujące w najbliższym otoczeniu, żołnierze, znajdowane odłamki i łuski czy leje po pociskach (T. Janota-Bzowski). Chętnie organizowali oni zabawy militarne, inspirowane wydarzeniami wojennymi (Rankowicz, Szorc, Zaremba). Jednak niektóre, szczególnie starsze dzieci, żywo interesowały się sytuacją międzynarodową (Stankiewiczowa), doświadczały niedogodności związanych z działaniami wojennymi i ich konsekwencjami, jak np. konieczność ucieczki z miejsca zamieszkania, problemy z aprowizacją, biedę, głód, brak ubrań (Januszewska, Tułodziecki, Zaremba). Opisywano wrażenia po powrocie do domu po przejściu frontu wojennego, straty, problemy żywnościowe, lęk przed wojskiem, rabunkiem, brak możliwości kontynuowania nauki w szkołach (Leszczyński). Niektórzy pamiętnikarze, mimo np. częstych rewizji, podkreślali dobrobyt rodziny w tym okresie (Małgorzewski). Czasem autorzy wspomnień zwracali uwagę na przyspieszone dojrzewanie pod wpływem przeżyć wojennych, wręcz koniec dzieciństwa (Rankowicz, Wawrzyńska, Zawistowski) oraz chęć ucieczki przed otaczającą, wojenną rzeczywistością, zapomnienia o wojnie poprzez kultywowanie dotychczasowych, codziennych zajęć (Stankiewiczowa).

19 BN DR, Akc. 11895, J. Szorc, Pamiętnik Jana Szorca. Maszynopis o najbliższej rodzinie, sobie i o szkole, zeszyt 1: lata 1843–1928, k. 5.

Uwagi końcowe

Analizując rękopiśmienne pamiętniki ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie i poszukując wspomnień poświęconych dzieciństwu, znajdujemy bogactwo faktów źródłowych dotyczących różnorodnych jego aspektów. Autorzy wspomnień, spisując je często z perspektywy czasu, po latach, niejednokrotnie z wielką skrupulatnością odtwarzają szczegóły swoich dziecinnych lat. Badacz odnajdzie we wspomnieniach informacje poświęcone pochodzeniu rodziny autora, jego narodzinom, miejscu zamieszkania, otoczeniu, w jakim spędzał dzieciństwo. W pamiętnikach odnajdujemy rozległe opisy i charakterystyki rodziców, dziadków i innych członków rodziny, domowników, służby, a także opisy relacji z nimi i ich znaczenia dla edukacji pamiętnikarza. Liczne są informacje poświęcone opiece i wychowaniu dzieci, stosowanym metodom wychowawczym, nauce domowej. Pojawiają się sylwetki domowych opiekunek, mamek, niań, bon, nauczycielek i nauczycieli, korepetytorów. Scharakteryzowany został repertuar ulubionych gier, zabaw, zabawek i rozrywek. Nie brakuje opisów towarzyszy i kolegów z dzieciństwa, przeżywanego przygód i wybryków, obrzędów, obyczajów i tradycji panujących i obchodzonych w rodzinach, atmosfery domów – zarówno zamożnych dworów czy kamienic, jak i chłopskich chat. Na stronach rękopisów odnaleźć można bardziej lub mniej obszerne informacje o realizowanym w różnych typach rodzin polskiego wychowaniu religijnym, patriotycznym, seksualnym czy początkach domowej nauki czytania i pisania.

Specyfika przyjętych cezur czasowych pozwala na przyjrzenie się losom rodzin i dzieci w czasie wydarzeń politycznych, z których największe znaczenie miał wybuch pierwszej wojny światowej. Samym przeżyciom i doświadczeniom dziecięcym tego okresu można poświęcić osobny tekst.

Autorzy i autorki wspomnień wywodzą się z różnych grup społecznych, co pozwala badaczom na rozpoznanie np. kultury materialnej czy mentalności tychże grup. Pamiętniki autorów pochodzących się z rodzin chłopskich posłużyć mogą do rozpoznania mikrohistorii czy historii kultury zorientowanej na badanie warstw ludowych, życia codziennego warstw niższych. W przypadku dzieci z rodzin robotniczych czy chłopskich pojawiają się relacje poświęcone konieczności wykonywania licznych obowiązków i prac od wczesnego dzieciństwa, trudów związanych z nauką, skromnych warunków bytowych.

Opisy przestrzeni materialnej i konkretnych materializmów pozwolą badaczom przyjąć perspektywę socjologii przedmiotów czy pedagogiki rzeczy. Umożliwiają one dostrzeżenie relacji pomiędzy ludźmi i nie-ludźmi, „pozaludzkimi aktorami”, w tym rzeczami.

Wskazane aspekty dzieciństwa, opracowane na podstawie trzydziestu rękopisów, mogą wzbogacić dotychczasowy obraz tego okresu, a także ukazać – o czym pisali sami pamiętnikarze – przejście od mentalności XIX w. do nowoczesnego świata XX w.

Streszczenie: Przedmiotem niniejszego tekstu są wspomnienia z okresu dzieciństwa przełomu XIX i XX w. związane z obszarem Królestwa Polskiego. Celem badań jest wskazanie, jakie aspekty dzieciństwa pojawiają się w narracjach autorów, wywodzących się z różnych grup społecznych. Ustalenia te posłużyć mogą badaczom do podjęcia pogłębionych badań nad specyfiką dzieciństwa wskazanego okresu z uwzględnieniem najnowszych orientacji teoretycznych i metodologicznych. Analizie poddano niepublikowane dotąd pamiętniki, przechowywane w zbiorach rękopisów Biblioteki Narodowej. Kryterium wyboru materiału źródłowego stanowiła data urodzin autora (od schyłku lat siedemdziesiątych XIX w. do początków XX w., tak, aby okres dzieciństwa przypadał na ostatnie lata zaborów) oraz terytorium Królestwa Polskiego, jako miejsca, w którym dany pamiętnikarz spędził lata dzieciństwa. Po szczegółowej analizie kilkudziesięciu pamiętników spełniających powyższe kryteria wybrano 30 rękopisów, które stanowiąc mogą wartościowe poznawczo źródło do badań nad dzieciństwem i wychowaniem dziecka w rodzinie w ostatnim 40-leciu funkcjonowania Królestwa Polskiego.

Słowa kluczowe: źródła pamiętnikarskie, źródła rękopiśmienne, badania nad dzieciństwem, dziecko i dzieciństwo, Królestwo Polskie.

Bibliografia

Źródła

Niepublikowane pamiętniki ze zbiorów Biblioteki Narodowej

Akc. 18072, Bagiński Kazimierz, *Fragmenty wspomnień*.

Akc. 13202, Bogusławski Aleksander, *Wspomnienia, Cz. I, Pod zaborami (1887–1914)*.

Akc. 11018 *Spoleczno-gospodarczy i kulturalny stan wsi w gminie Woźniki, pow. piotrkowskiego w okresie 1900–1907 w świetle wspomnień*.

- Akc. 8079/1, Bok Józef, *Życiorys Józefa Boka, Wspomnienia murarza Józefa Boka [Dzieciństwo na wsi pod Łowiczem]*.
- Akc. 8080, Bokowa Maria, *Wspomnienia z lat 1900–1929*.
- Mf. 74825 Dobiecki Zbigniew, *Z własnych przeżyć 1898–1944 [Tom I – Z przeżytych lat]*.
- Akc. 8851, Dominko Józef, *Opowieść rodzinna*.
- Akc. 10706, Gryczewski Edward, *Wspomnienia z lat 1863–1918 [Wspomnienia z lat ok. 1902–1945]*.
- Akc. 11431, Janota-Bzowski Tadeusz, *Wspomnienia*, t. I.
- Mf 95714, Janota-Bzowski Zdzisław, *Wspomnienia pamiętnikarskie. Część 1. Młodość 1910–1939*.
- Akc. 13144, Januszewska Hanna, *Hanna Januszewska. Sylwetka; Wspomnienia z lat 1910–1978*.
- Akc. 9314/I, Jastrzębiec Leszek, *Tułacze życie. Pamiętnik*.
- Akc. 13814/1, Leszczyński Józef, *Wspomnienia. Część pierwsza 1907–1927. Genealogia. Lata dziecięce, chłopięce i młodzieńcze*.
- Mf. 58187, Lewandowski-Dolega Felician, *Ścieżka mojego życia*.
- Akc. 8194/1, Lindorf Zofia, *Silva rerum*, t. I: *Z opowiadań mojej matki*; Akc. 8194/2, t. II: *Szkolne lata*.
- Akc. 10574, Małgorzewski Józef, *Sercem pisane. Wspomnienia*.
- Akc. 14279/1, Marszewski Antoni, *Fragmenty wspomnień*.
- Akc. 10875/1, Matlakowski Władysław, *Wspomnienia Władysława K. Matlakowskiego [Wspomnienia z lat 1886–1940]*.
- Akc. 12730, Medyńska Stefania, *Kronika rodu Bolesława i Karoliny z Orzechowskich – Lewandowskich sporządzona w 50. rocznicę śmierci Seniora*.
- Akc. 1570, Mej Jan, *Wspomnienia*.
- Akc. 17756/64/1, Rankowicz Wojciech, *Wspomnienia*, tom I.
- Akc. 11944, Rozmanit Zbigniew, *Wspomnienia z lat 1889–1982*.
- Akc. 13199, Skąpska Zofia z Murzynowskich, *Moje wspomnienia [Wspomnienia 1903–1985, cz. I i II]*.
- Akc. 11403, Stankiewiczowa z Zaleskich Irena, *Pamiętniki 1902–1918 Ireny Stankiewiczowej*.
- Akc. 17006/1, Szczygielski Zenon, *Wspomnienia*.
- Akc. 11895, Szorc Jan, *Pamiętnik Jana Szorca. Maszynopis o najbliższej rodzinie, sobie i o szkole, zeszyt I: lata 1843–1928*.
- Akc. 12913/1, Tułodziecki Stanisław, *Kronika rodzinna czyli Dziewięciu braci nieśpiących*, t. 1.
- Rps 13974 III, Wawrzyńska Wanda, *Wspomnienia 1901–1987* (publikacja dostępna jedynie na komputerach BN).
- Akc. 13796, Zaremba Józef, *Wspomnienia i refleksje*, t. 1.
- Akc. 12314/1, Zawistowski Jan Maria, *Wspomnienia*, t. 1.

Akc. 8037/1, Żardecki Stefan, *Mijają lata, mijają i ludzie. Wspomnienia*, t. 1: *Dzieciństwo, lata szkolne, okres 1890–1907*.

Źródła drukowane

Baranowski M. T., *Pedagogika do użytku seminariów nauczycielskich i szkół ludowych*, wyd. 3 rozszerzone i uzupełnione, Lwów 1895.

Biehler M., *Higiena dziecka*, wyd. 4 uzupełnione, Warszawa- Lublin-Łódź-Kraków 1919.

Jaroszyński T., *Higiena wychowawcza*, Warszawa 1921.

Mirski J., *Rozwój i wychowanie płciowe człowieka w świetle freudyizmu. Pogląd i krytyka*, Lwów 1925.

Rusk R. R., *Pedagogika eksperymentalna*, tłum. Z. Ziemiński, Lwów–Warszawa 1926.

Opracowania

Burke P., *Historia kulturowa. Wprowadzenie*, tłum. J. Hunia, Kraków 2012.

Cieński A., *Z dziejów pamiętników w Polsce*, Opole 2002.

Czapliński W., *Pamiętnik jako źródło dla historyka nowożytnego*, „Pamiętnikarstwo Polskie”, 2 (1972) s. 3–7.

Garbula J. M., Kowalik-Olubińska M., *Konstruowanie obrazu dzieciństwa w perspektywie psychologicznej i socjokulturowej*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1 (2012) s. 25–34.

Hawrysz M., *Wartości w dyskursie ziemiańskim w świetle leksyki powieści „Lala” Jacka Dehnela*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny”, 17 (2018) s. 149–162, DOI: 10.18276/sj.2018.17-09.

Historia społeczna. Historia codzienności. Mikrohistoria, red. W. Schulze, tłum. A. Kopacki, Warszawa 1996.

Jakubiak K., Nawrot-Borowska M., *Dziecko i dzieciństwo na ziemiach polskich w źródłach narracyjnych i ikonograficznych z drugiej połowy XIX i początku XX wieku*, Toruń 2021.

Jakubiak K., Nawrot-Borowska M., *Przegląd najnowszych badań nad dziejami dziecka i dzieciństwa na ziemiach polskich (ze szczególnym uwzględnieniem lat 1795–1939)*, w: *Rodzina i dziecko w zmieniającym się świecie. Perspektywa historyczna i pedagogiczna*, red. K. Jakubiak, R. Grzybowski, Toruń 2020, s. 11–54.

Janik A., *Emocje w badaniach nad dzieciństwem*. *Studia z socjologii dzieciństwa i socjologii emocji*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1 (2012) s. 195–215.

Kicowska A., *Pamiętniki jako źródła do badań dziecka i dzieciństwa*, w: *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Dzieje nowożytne*, red. K. Jakubiak, W. Jamrozek, Bydgoszcz 2002, s. 301–310.

Kozakiewicz J., *Pamiętniki jako źródła oraz ich funkcja w procesie kształtowania świadomości społecznej*, „Historyka: Studia Metodologiczne”, 12 (1982) s. 123–136.

- Maternicki J., *Pamiętnik jako dokument kultury historycznej*, „Przegląd Humanistyczny”, 11–12 (1985) s. 231–262.
- Pamiętniki i relacje w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Narodowej. Wydanie drugie poprawione i rozszerzone*, oprac. D. Kamolowa przy współudziale T. Sieniackiej, Warszawa 2015.
- Spyra J., *Pamiętniki jako źródło historyczne do badań XIX stulecia*, w: *Historia na źródłach oparta: studia ofiarowane Profesorowi Tadeuszowi Srogoszowi w 65. rocznicę urodzin*, red. A. Stroynowski, Częstochowa 2017, s. 443–456.
- Szulakiewicz W., *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych”, 16 (2013) s. 65–84, DOI: 10.12775/PBE.2013.006.
- Wojtkowiak Z., *Nauki pomocnicze historii najnowszej. Źródła narracyjne, cz. 1: Pamiętnik, tekst literacki*, Poznań 2001.